

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՈՒՋԱՆՆԱ ՎԼԱԴԻԿԻ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

**ՄԱՆՐԱԾԱԽ ԱՌԵՎՏՐԻ ՏՆՏԵՍԱՎԻՃԱԿԱԳՐԱԿԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ**

**Ը.00.03 - «Ֆինանսներ, հաշվապահական հաշվառում»
մասնագիտությամբ տնտեսագիտության թեկնածուի գիտական
աստիճանի հայցման ատենախոսության**

ՍԵՂՄԱԳԻՐ

ԵՐԵՎԱՆ 2015

Ատենախոսության թեման հաստատվել է Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանում:

Գիտական ղեկավար՝

տնտեսագիտության թեկնածու, պրոֆեսոր
Մարտին Վարդանի Ֆահրադյան

Պաշտոնական ընդդիմախոսներ՝

տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
Վարդան Ալբերտի Սարգսյան

տնտեսագիտության թեկնածու
Արսեն Խաչատուրի Ավագյան

Առաջատար կազմակերպություն՝

Երևանի պետական համալսարան

Ատենախոսության պաշտպանությունը կայանալու է 2015թ. դեկտեմբերի 17-ին, ժամը 14⁰⁰-ին Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանում գործող ՀՀ ԲՈՂ-ի տնտեսագիտության թիվ 014 մասնագիտական խորհրդում:

Հասցեն՝ 0025, ք. Երևան, Նալբանդյան 128:

Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի գրադարանում:

Սեղմագիրն առաքված է 2015թ. նոյեմբերի 16-ին:

014 մասնագիտական խորհրդի
գիտական քարտուղար,
տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր՝

Ս.Ա. Գևորգյան

ԱՏԵՆԱՆՈՍՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐ

Հետազոտության թեմայի արդիականությունը: Տնտեսական զարգացման արդի պայմաններում տնտեսության դինամիկ զարգացող ոլորտներից է մանրածախ առևտուրը, որի շրջանառությունը երկրի հիմնական սոցիալ-տնտեսական ցուցանիշների համակարգում կարևոր տեղ է զբաղեցնում: Առևտրաշրջանառության ծավալի, դինամիկայի և կառուցվածքի ուսումնասիրությունը կառավարման և վիճակագրական մարմինների կարևորագույն խնդիրներից է: ՀՀ առևտրի ոլորտի իրավիճակի վերլուծությունն ունի տնտեսական և սոցիալական կարևորագույն նշանակություն, իսկ շրջանառության ծավալների կանխատեսումները կարևոր են կառավարության ռազմավարության և քաղաքականության տեսանկյունների ձևավորման համար, մասնավորապես՝

- առևտուրը, ընդհանուր առմամբ, երկրի տնտեսական աճն ապահովող ճյուղերից է, որի մասնաբաժինը ՀՆԱ կառուցվածքում վերջին տասնհինգ տարիների ընթացքում տատանվել է 10-13 տոկոսի սահմաններում՝ ապահովելով երկրի տնտեսությունում բնակչության զբաղվածության 8-10 տոկոսը,

- մանրածախ առևտուրը բնակչության կենսաապահովման կարևոր ոլորտներից է, որի միջոցով իրականացվում է սպառողական նշանակության ապրանքների նկատմամբ բնակչության պահանջումների բավարարումը,

- մանրածախ առևտրի ոլորտը գնորդների (սպառողների) և վաճառողների (արտադրողների) միջև հանդես է գալիս որպես կապող օղակ, որի ապրանքաշրջանառությունն արտացոլում է առաջարկի և պահանջարկի, արտադրության և սպառման, իրացման և դրամական շրջանառության միջև համամասնությունները,

- մանրածախ առևտրի շրջանառության ծավալներից ու դինամիկայից են նշանակալիորեն կախված դրամաշրջանառության և բյուջետային մուտքերի ծավալները:

Ներկայումս մանրածախ առևտրի համար բնութագրիչ է կապիտալի արագ շրջապտույտը, կազմակերպությունների կազմակերպարավական բազմազանությունը, գործունեության կարճաժամկետությունը, ապրանքների վաճառքի տարբեր ձևերի զուգակցումը, որոնք հանգեցնում են գործունեության այս տեսակի չափերի դինամիկ փոփոխությունների: Շուկայական տնտեսության պայմաններում առանձնահատուկ նշանակություն է ստանում տնտեսավարող սուբյեկտների գործունեության կառավարման արդյունավետության էական բարձրացումը:

Զարգացման արդի փուլում մանրածախ առևտրի շրջանառության ծավալի և կառուցվածքի փոփոխությունների վիճակագրական համալիր գործոնային վերլուծությունը շատ կարևոր է շուկայի իրական պահանջներն ու բնակչության պահանջարկի փոփոխության միտումները տեսնելու, շուկայական իրավիճակի հնարավոր զարգացումները գնահատելու գործում, ինչն էլ կանխորոշել է հետազոտության թեմայի ընտրությունը:

Հետազոտության նպատակը և խնդիրները: Հետազոտության նպատակն է ՀՀ մանրածախ առևտրի շրջանառության տնտեսավիճակագրական ուսումնասիրության տեսանթողաբանական դրույթների իրացման հիման վրա մանրածախ առևտրի կազմակերպությունների գործունեության արդյունավետու-

թյունը գնահատող և այն պայմանավորող գործոնների ազդեցությունը բացահայտող գործիքակազմի մշակումը:

Այդ նպատակի իրականացման համար առաջադրվել են հետևյալ խնդիրները.

- բացահայտել ՀՀ տնային տնտեսությունների պահանջարկի փոփոխության միտումներն ու օրինաչափությունները,

- ուսումնասիրել մանրածախ առևտրի շրջանառության կառուցվածքն ըստ առևտրի ձևերի, շուկաների և ապրանքային կառուցվածքի,

- գնահատել մանրածախ առևտրի հիմնական ցուցանիշների դինամիկան, դրանց հնարավոր փոփոխությունները մոտակա հեռանկարում,

- ուսումնասիրել և գնահատել մանրածախ ապրանքաշրջանառության տարածաշրջանային անհամաչափությունները, դրա բաշխման առանձնահատկությունները,

- գնահատել ՀՀ մարզերի մանրածախ ապրանքաշրջանառության՝ մեկ շնչի հաշվով մակարդակների դինամիկան, բացահայտել և մեկնաբանել ապրանքաշրջանառության փոփոխության մեջ առանձին գործոնների ազդեցությունը չափը,

- ուսումնասիրել և գնահատել որոշ ապրանքախմբերի իրացման սեզոնայնությունը,

- գնահատել մանրածախ առևտրի գործունեության արդյունավետությունը բազմագործոն մոդելների կիրառմամբ:

Հետազոտության օբյեկտը և առարկան: Հետազոտության *օբյեկտն* է Հայաստանի Հանրապետության մանրածախ առևտրի համակարգը, մանրածախ առևտրի կազմակերպությունները, ինչպես նաև տնային տնտեսությունները՝ որպես սպառողներ, իսկ *առարկան*՝ մանրածախ առևտրի շրջանառության գործոններն ու քանակական օրինաչափությունները:

Հետազոտության տեսական, մեթոդաբանական և տեղեկատվական հիմքերը: Հետազոտության *տեսամեթոդաբանական* հիմքն է «Առևտրի և ծառայությունների մասին» ՀՀ օրենքը և այլ օրենսդրական ակտերը, ՀՀ Ազգային վիճակագրական ծառայության (ԱՎԾ) մեթոդաբանական դրույթները, եվրոպական համայնքի միջազգային ստանդարտ ճյուղային դասակարգիչը, տնտեսական գործունեության տեսակների ՀՀ դասակարգիչը, հայ և արտասահմանյան տնտեսագետների աշխատությունները՝ նվիրված բնակչության սպառողական պահանջարկի, մանրածախ առևտրի ցուցանիշների վիճակագրական գնահատման և կանխատեսման հիմնախնդիրներին:

Հետազոտության *տեղեկատվական բազան* է ՀՀ ԱՎԾ, ԱՊՀ վիճկոմիտեի վիճակագրական ժողովածուներն ու այլ հրատարակությունները, տնային տնտեսությունների կենսապայմանների ամբողջացված հետազոտության (SSԿԱՀ), տնտեսական գործունեության (SԳ-1) վիճակագրական հաշվետվության տվյալների անվանագրքոված բազաները, ինչպես նաև ինտերնետային տեղեկատվական այլ ռեսուրսներ:

Որպես ուսումնասիրության գործիքակազմ կիրառվել են դիտարկման, ամփոփման և խմբավորման, վիճակագրական տվյալների ներկայացման աղյուսակային և գրաֆիկական, սոցիալ-տնտեսական երևույթների վարիացիայի և դինամիկայի ուսումնասիրության, կանխատեսումների վիճակագրական մեթոդները, փոխկախվածությունների գործոնային վերլուծության, մասնավորապես՝ ինդեքսային, կլաստերային, բաղադրիչային, կոռելյացիոն և

ռեգրեսիոն վերլուծության մեթոդները: Ելակետային տեղեկատվության մշակումն իրականացվել է հաշվողական տեխնիկայի օգտագործմամբ՝ MS-Excel, SPSS կիրառական ծրագրերի փաթեթների միջոցով:

Ատենախոսության գիտական նորությունը: Հետազոտության գիտական նորությն է ՀՀ մանրածախ առևտրի վիճակի և զարգացման վիճակագրական համալիր ուսումնասիրության մեթոդաբանության ընդհանրացումն ու լրամշակումը, ժամանակի և տարածության մեջ վերջինիս գործունեության արդյունքների բազմակողմանի հետազոտումն ու կանխատեսումը: Մասնավորապես.

- տնային տնտեսությունների կենսապայմանների ամբողջացված հետազոտության նյութերի մշակմամբ բացահայտվել են սննդամթերքի ձեռքբերման միջին ամսական ծախսի և եկամտի մակարդակների փոխկապվածության և փոխազդեցության միտումներն ու օրինաչափությունները, որոնց հիմքի վրա կատարվել է դրանց մակարդակների կարճաժամկետ կանխատեսում,

- կլաստերային մեթոդի կիրառմամբ տրվել է ՀՀ մարզերի բազմաչափ դասակարգումն ըստ ժողովրդագրական, սոցիալական և տնտեսական փոփոխականների, գնահատվել են տարածքային զարգացման անհամաչափությունները,

- բազմագործոն ռեգրեսիոն և դինամիկական մոդելների կառուցմամբ բացահայտվել են մանրածախ առևտրի ծավալների վրա էական գործոնների (բնակչության մեկ շնչին բաժին ընկնող սննդարդյունաբերության արտադրանքի, սպառողական գների, կյանքի սպասվող տևողության) ազդեցությունը, քանակապես գնահատվել են դրանցից յուրաքանչյուրի դերն ու մասնաբաժինը ապրանքաշրջանառության տատանման և տարբերակվածության մեջ, ինչը ելակետ կարող է դառնալ տնտեսական զարգացման զանազան ծրագրեր մշակելիս,

- վիճակագրական տեղեկատվությունն ամբողջացնելու և հավաստիությունը բարձրացնելու նպատակով մշակվել է ապրանքաշրջանառության իրական ծավալի գնահատման կատարելագործված մեթոդաբանություն, մասնավորապես առաջարկվել է վերջինիս ճշգրտումն իրականացնել S9-1 հաշվետվության տեղեկությունների համաձայնեցմամբ:

Հետազոտության գործնական նշանակությունը: Աշխատանքի գործնական նշանակությունը պայմանավորված է ՀՀ մանրածախ առևտրի տարածաշրջանային տարբերակման աստիճանի նվազմանն ուղղված քաղաքականության մշակման ժամանակ ատենախոսության հիմնական դրույթների և արդյունքների կիրառման հնարավորությամբ: Վերլուծական որոշ մեթոդներ և արդյունքներ կարող են օգտագործվել նաև բուհերում՝ վիճակագրության, կոմերցիայի և մարքեթինգի գծով մասնագետների պատրաստման ժամանակ:

Հետազոտության արդյունքների փորձարկումը և հրապարակումները: Ատենախոսության հիմնական արդյունքները քննարկվել են միջազգային և հանրապետական գիտաժողովներում, ՀԴՏՀ վիճակագրության ամբիոնի նիստերում: Հեղինակի կողմից ատենախոսության թեմայով հրապարակվել է 6 գիտական հոդված:

Աշխատանքի կառուցվածքը և ծավալը: Աշխատանքի կառուցվածքը բխում է հետազոտության նպատակից և խնդիրներից: Այն բաղկացած է ներածությունից, երեք գլուխներից, եզրակացություններից, օգտագործված գրականության ցանկից և հավելվածից: Ատենախոսության ծավալը՝ առանց հավելվածի, կազմում է 126 էջ:

ԱՏԵՆԱԽՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԲՈՎԱՆՂԱՎՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ներածությունում հիմնավորվել է թեմայի արդիականությունը, ներկայացվել են հետազոտության նպատակը և խնդիրները, օբյեկտն ու առարկան, աշխատանքի տեսական, մեթոդաբանական և տեղեկատվական հիմքերը, գիտական նորությը, ստացված արդյունքների կիրառական նշանակությունը և ատենախոսության կառուցվածքը:

Ատենախոսության առաջին՝ **«Առևտրի գործունեության և բնակչության սպառողական պահանջարկի ձևավորման տեսական և մեթոդաբանական հիմնախնդիրները»** գլխում ներկայացվել են շուկայի, առևտրի տեսական մոտեցումներն ու սկզբունքները, առևտրի գործունեության նորմատիվաօրենսդրական հիմքերը, վիճակագրական տեղեկատվության այլընտրանքային ստացման և դրա ամբողջականության բարձրացման հիմնահարցերը:

ՀՀ-ում շուկայական տնտեսությունը ձևավորումը նոր հարաբերություններ է ստեղծել ապրանքներ (ծառայություններ) արտադրողների, վաճառողների (մատուցողների) և գնորդների միջև: Առևտրում իրականացվում են գործընթացներ՝ կապված տարբեր ժամանակաշրջաններում ապրանքների արտադրության հետ՝ մարդկանց պահանջմունքները բավարարելու նպատակով: Պահանջարկի մակրոկառուցվածքի փոփոխությունների միտումները պայմանավորված են, նախևառաջ, դրամական եկամուտների իրական աճով՝ ձևավորելով սպառողական ծախսերի ծավալի և կառուցվածքի համամասնությունները: ՀՀ տնային տնտեսությունների միջին ամսական դրամական ծախսերը 2002-2013 թթ. ընթացքում աճել են մոտ 3.1 անգամ, պարենային ապրանքների գնման վրա կատարված ծախսերը՝ 2.2 անգամ, իսկ ոչ պարենային ապրանքներինը՝ 4.1 անգամ: Տնային տնտեսությունների միջին ամսական դրամական ծախսերի հավելածի միջին տարեկան տեմպը կազմել է 10.7%, ընդ որում պարենային ապրանքների գնմանը՝ 7.4%, ոչ պարենային ապրանքներինը՝ 13.7%¹:

Աղյուսակ 1

ՀՀ տնային տնտեսությունների դրամական եկամուտները և սպառողական ծախսերը 2002-2013 թթ. (միջին ամսական, մեկ շնչի հաշվով, հազ. դրամ)²

	2002	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Դրամական եկամուտներ, ընդամենը	9.8	15.9	26.9	28.0	31.6	34.2	39.1	42.4
Սպառողական ծախսեր	12.0	21.1	28.9	27.7	28.7	32.6	34.9	36.8
այդ թվում՝ (վիճակագծերում %-ով ընդամենի նկատմամբ)								
պարենային ապրանքների ծեռքերման	8.7 (72.7)	13.1 (61.7)	16.2 (58.1)	15.4 (55.7)	16.1 (56.3)	18.6 (56.9)	18.5 (53.0)	19.1 (52.0)
ոչ պարենային ապրանքների ծեռքերման	1.6 (13.5)	3.0 (14.3)	4.7 (16.4)	4.3 (15.5)	4.4 (15.5)	5.0 (15.4)	6.2 (17.6)	6.6 (17.9)

¹ Հաշվարկները կատարվել են աղյուսակ 1-ի տվյալների հիման վրա:

² Աղյուսակը կազմված է ըստ՝ Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 2006թ., էջ 92, Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 2009թ., էջ 90, Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 2014թ., էջ 102-103:

Աղյուսակ 1-ի տվյալներից ակնհայտ է դառնում, որ 2002-2013 թթ. ընթացքում տնային տնտեսությունների միջին ամսական դրամական եկամուտները միջինում աճել են ավելի բարձր տեմպով՝ 14.2%, մինչդեռ միջին ամսական սպառողական ծախսերի աճի արագությունը ետ է մնում եկամուտների դինամիկայից: Այսինքն, վերջինիս նկատմամբ տնային տնտեսությունների միջին ամսական դրամական եկամուտների հավելածի միջին տեմպի առաջանցման գործակիցը կազմում է 1.33 անգամ: Միևնույն ժամանակ սպառողական զների հավելածի միջին տեմպը նշված ժամանակահատվածում կազմել է 4.7%: 2002-2013 թթ. բնակչության պահանջարկի ընդհանուր ծավալում ոչ պարենային ապրանքների բաժինն աճել է 4.4 տոկոսային կետով, իսկ պարենային ապրանքների բաժինը նվազել է 20.7 տոկոսային կետով:

Ռեգրեսիոն մեթոդի կիրառմամբ բացահայտվել են ՀՀ տնային տնտեսությունների դեցիլային խմբերի միջին ամսական սննդամթերքի ձեռքբերման ծախսերի և դրամական եկամուտների մակարդակների փոխկապվածության 2002-2013 թթ. միտումները: Առաջին հերթին, ըստ տարիների կառուցվել են ռեգրեսիոն հավասարումներ, որոնց վիճակագրական բնութագրիչների դինամիկան ներկայացված է աղյուսակ 2-ում:

Աղյուսակ 2

Սննդամթերքի ձեռքբերման ծախսերի և դրամական եկամուտների փոխկախվածության ռեգրեսիոն հավասարումների բնութագրիչները 2002-2013 թթ.

Տարիներ	a_0	a_1	R^2	$t_{\text{տն.}}(a_1)$	p-value	F
2002 թ.	4.24	0.354	0.926	10.0	0.000	100.4
2003 թ.	5.83	0.289	0.889	7.9	0.000	63.9
2004 թ.	5.54	0.361	0.930	10.3	0.000	106.8
2005 թ.	5.05	0.435	0.973	16.9	0.000	285.3
2006 թ.	5.32	0.422	0.981	20.5	0.000	421.3
2007 թ.	5.52	0.381	0.980	19.5	0.000	381.5
2008 թ.	6.30	0.321	0.974	17.2	0.000	296.7
2009 թ.	5.62	0.302	0.984	22.0	0.000	484.7
2010 թ.	6.11	0.277	0.967	15.3	0.000	233.7
2011 թ.	6.03	0.324	0.989	26.3	0.000	691.8
2012 թ.	7.69	0.239	0.958	13.5	0.000	181.3
2013 թ.	8.4	0.216	0.935	10.8	0.000	116.7

Ռեգրեսիայի գործակցի (a_1) մեծությունները վկայում են, որ տնային տնտեսության մեկ շնչի հաշվով միջին ամսական դրամական եկամուտների մակարդակի հազար դրամով ավելացումը սննդամթերքի ձեռքբերման ծախսերը միջինում մեծացնում է 216-ից 435 դրամով: Ռեգրեսիոն վերուծության երկրորդ փուլում դուրս են բերվել անհայտ պարամետրերի գծային հավասարումները 2002-2013 թթ. համար՝ $a_0=4.314+0.254t$, $a_1=0.405-0.012t$, որոնց հիման վրա կատարվել է կարճաժամկետ կանխատեսում մինչև 2017 թվականը: Կանխատեսման արդյունքները թույլ են տալիս ենթադրելու, որ ռեգրես-

սիայի գործակիցները գալիք տարիներին եական փոփոխությունների չեն ենթարկվի: Ավելին, այլ հավասար պայմաններում տնային տնտեսության մեկ շնչի հաշվով միջին ամսական դրամական եկամուտների հազար դրամով ավելացումը սննդամթերքի ձեռքբերման ծախսերը միջինում կմեծացնի 210-ից 250 դրամով՝ պահպանելով աստիճանական նվազման միտումը:

Ատենախոսության երկրորդ՝ «**ՀՀ մանրածախ առևտրի վիճակի և զարգացման վիճակագրական ուսումնասիրությունը**» գլխում ներկայացվել են մանրածախ առևտրի՝ որպես գործունեության տեսակի տնտեսական կատեգորիայի բովանդակությունը և էությունը, դրա շրջանառության ցուցանիշի ձևավորման առանձնահատկությունները: Ուսումնասիրվել են մանրածախ առևտրի շրջանառության ծավալների և կառուցվածքի փոփոխությունները 1998-2013 թթ. ընթացքում, հիմնական խնդիրները, գործոնները և դրանց փոխկապվածությունը: Քննարկվել են տարածքային տարբերակման վիճակագրական հարցերը, բացահայտվել և գնահատվել է տարածաշրջանային անհամաչափությունների առանձնահատկությունները, ինդեքսային մեթոդով իրականացվել է մանրածախ առևտրի շրջանառության (համադրելի գներով) գործոնային ուսումնասիրություն:

Շուկայական տնտեսության անցմանը զուգընթաց զգալի փոփոխությունների է ենթարկվել հանրապետության մանրածախ առևտրի շրջանառության ձևավորման աղբյուրները և մանրածախ ապրանքաշրջանառության պարենային և ոչ պարենային ապրանքախմբերի հարաբերակցությունը: ՀՀ մանրածախ առևտրի շրջանառության ընդհանուր ծավալը 2001-2013 թթ. աճել է 2.9 անգամ: Նշված ժամանակահատվածում 5.4 անգամ ավելացել են խանութների ապրանքաշրջանառության ծավալները, իսկ առևտրի այլ օբյեկտների շրջանառությունը՝ 6.4 անգամ:

Մանրածախ առևտրի 1998-2013 թթ. շրջանառության դինամիկայի առանձնահատկությունները բացահայտելու նպատակով իրականացվել է վերլուծական հարթեցում: Այսպես, մանրածախ առևտրի շրջանառությունը հարթեցվել է զծային՝ $\hat{Y}_t(\text{մ.ապ.}) = 222.6 + 74.77t$, իսկ պարենային և ոչ պարենային ապրանքների բաժնենասերը 2-րդ կարգի պարաբոլային համապատասխան հավասարումներով՝

$$\hat{Y}_t(\text{պարեն.}) = 0.785 - 0.027t + 0.001t^2 \quad \text{և}$$

$$\hat{Y}_t(\text{ոչպարեն.}) = 0.215 + 0.027t - 0.001t^2 :$$

Աղյուսակ 3

Մանրածախ առևտրի շրջանառության կանխատեսվող մակարդակների հնարավոր սահմանները 2014-2017 թթ.

Տարիներ	t	\hat{Y}_t	K*	$S_{\hat{Y}} K^*$	$\hat{Y}_t \pm S_{\hat{Y}} K^*$
2014 թ.	17	1493.7	1.9883	82.3	1411.4-1576.0
2015 թ.	18	1568.5	2.0292	83.9	1484.6-1652.4
2016 թ.	19	1643.2	2.0735	85.8	1557.4-1729.0
2017 թ.	20	1718.0	2.1214	87.8	1630.2-1805.8

որտեղ \hat{Y}_t -ն հարթեցված մակարդակն է, S_y -ն՝ ստանդարտ շեղումը, κ^* -ն՝ գործակիցը՝ առաջարկված Ե.Մ. Զետիրկինի կողմից:

Քանի որ, ստացված մոդելները հնարավորություն են ընձեռնում ստանալ նշված ցուցանիշների միայն կետային արժեքները, ապա կանխատեսման հուսալիությունը բարձրացնելու համար որոշվել են դրանց մեծությունների տատանման սահմանները, որոնք ներկայացված են աղյուսակ 3-ում:

Մանրածախ առևտրի վիճակի, մակարդակի, կառուցվածքի և դինամիկայի ուսումնասիրությունը սերտորեն կապված է դրա տարածքային տեղաբաշխման հետ, ուստի սույն հետազոտությունում կատարվել է նաև ՀՀ մանրածախ ապրանքաշրջանառության տարածաշրջանային մակարդակների համեմատական վերլուծություն՝ գնահատելով առանձին գործոնների ազդեցության չափերը: Այսպես, ՀՀ մարզերում անհամաչափություններ են նկատվել ըստ առևտրի զարգացման հետևյալ չափանիշների՝ մեկ շնչին ընկնող ապրանքաշրջանառություն, զների մակարդակ, ժամանակակից առևտրի տարածքներով բնակչության ապահովվածություն, ապրանքային տեսականիով ապահովվածություն և այլն: Ապրանքաշրջանառության մեկ շնչի հաշվով մարզային մակարդակների անհամաչափությունը մայրաքաղաք Երևանի և մարզերի միջև լավագույնս է բնութագրում համապատասխան տարիների համար հաշվարկված վարիացիայի գործակիցները. 2007 թ. այն կազմել է 105.2%, իսկ 2013 թ. 101.7%, ընդ որում նշված ցուցանիշը առանց Երևանի համապատասխանաբար կազմել է՝ 23.6% և 24.7%:

Տարբեր են նաև ՀՀ մարզերի մանրածախ առևտրի շրջանառության ֆիզիկական ծավալի փոփոխության մեջ առանձին գործոնների ազդեցության չափերը: Օրինակ՝ Արմավիրի մարզի 2013 թ. ապրանքաշրջանառության 2007 թ. մակարդակի նկատմամբ ընդհանուր բացարձակ հավելածի (համադրելի զներով) նվազման մեջ 1.4 մլրդ դրամը (82.4%) պայմանավորված է եղել մեկ բնակչին բաժին ընկնող ապրանքաշրջանառության ցուցանիշի կրճատման և 0.3 մլրդ դրամը (17.6%) բնակչության թվաքանակի նվազման հետևանքով: Փոփոխությունների մեծ միտում է դրսևորվել նաև Վայոց ձորի մարզում համապատասխանաբար՝ 1.3 մլրդ դրամ (86.7%) և 0.2 մլրդ դրամ (13.3%): Նշված հարաբերակցությունը փոխվել է Լոռու մարզի ընդհանուր բացարձակ հավելածի (համադրելի զներով) նվազման մեջ. այն է՝ 2.0 մլրդ դրամը (69.0%) հիմնականում պայմանավորված է եղել բնակչության թվաքանակի նվազման, իսկ 0.9 մլրդ դրամը (31.0%) մեկ բնակչին բաժին ընկնող ապրանքաշրջանառության ցուցանիշի կրճատման արդյունքում:

Տարածքային զարգացման անհամաչափությունները ՀՀ-ում սկսել են խորանալ տնտեսական աճի արագացմանը զուգընթաց՝ 2000 թվականից, և հիմնականում արտահայտվում են մայրաքաղաք Երևանի տնտեսական դերի և նշանակության աճով, որի արդյունքում կենսամակարդակի տարբերությունները Երևանի և ՀՀ մարզերի միջև անընդհատ աճել է: Վերոնշյալ միտումը երկարաժամկետ կտրվածքով, հավանաբար, բացասաբար կանդրադառնա հանրապետության տնտեսական ընդհանուր զարգացման վրա:³

³ Տե՛ս Տարածքային զարգացման հայեցակարգ, ՀՀ Կառավարության 2011 թ. հունիսի 30-ի միստի N 25 արձանագրային որոշում:

Դրա հետ կապված մանրածախ առևտրի հիմնական ցուցանիշների տարածքային անհամաչափության պատճառների որոնումը հարկ է կատարել մարզերի սոցիալ-տնտեսական, ժողովրդագրական, ենթակառուցվածքային բնութագրերի հարթության վրա: Այդ նպատակի իրականացման համար, հիմք ընդունելով 2013 թ. ԱՎԾ-ի կողմից հրատարակվող առկա տեղեկատվությունը, առանձնացվել են տարածքային զարգացումը պայմանավորող կարևորագույն ցուցանիշներ, որոնց պատճառահետևանքային կապերի բացահայտումը բնակչության մեկ շնչին բաժին ընկնող մանրածախ ապրանքաշրջանառության հետ իրականացվել է կոռելյացիոն վերլուծության միջոցով: Արդյունքում կատարվել են այնպիսի ցուցանիշների ընտրություն, որոնք կարող են բնորոշել ՀՀ մարզերում ապրանքաշրջանառության շնչային մակարդակի շերտավորման համար հիմնական և տեսականորեն նշանակալի գործոնները: Բնակչության մեկ շնչին բաժին ընկնող մանրածախ ապրանքաշրջանառության մակարդակը (Y) պայմանավորող մի շարք գործոնների ազդեցությունը գնահատվել է հիերարխիկ կլաստերային վերլուծության մեթոդով՝ հետևյալ փոփոխականների օգտագործմամբ.

1. մանրածախ առևտրի օբյեկտների թիվը 10000 բնակչի հաշվով, միավոր (X_1),
2. սննդարդյունաբերության արտադրանքի ծավալը 1 շնչի հաշվով, հազ. դրամ (X_3)
3. անասնաբուծության համախառն արտադրանքը 1 շնչի հաշվով, հազ. դրամ (X_6)
4. սպառման ապրանքների գների ինդեքսը նախորդ տարվա նկատմամբ, % (X_7)
5. ներմուծման տեսակարար կշիռը, % (X_{11})
6. գործազրկության մակարդակը, (%) (X_{14})
7. միջին ամսական անվանական աշխատավարձը, հազ. դրամ (X_{16})
8. կենսաթոշակի միջին չափը, հազ. դրամ (X_{18})
9. տնային տնտեսության մեկ շնչի հաշվով միջին ամսական սպառողական ծախսերը, հազ. դրամ (X_{19}):

Կլաստերային վերլուծության արդյունքում առանձնացվել է չորս կլաստեր: Առաջին կլաստերում ներառվել է Երևան քաղաքը, որի մանրածախ ապրանքաշրջանառությունը մեկ շնչի հաշվով կազմել է 1141.2 հազ. դրամ: Երևան քաղաքին բնորոշ են առևտրի օբյեկտներով ապահովվածության, սպառման ապրանքների գների, սննդարդյունաբերության արտադրանքի ծավալի բարձր մակարդակներ: Նշված ցուցանիշներով Երևան քաղաքը առավելագույնն է մյուս կլաստերների համեմատ և գերազանցում է հանրապետական միջին մակարդակը: Երկրորդ կլաստերը ներառում է Սյունիքի մարզը, որը երրորդ և չորրորդ կլաստերներին գերազանցում է մեկ բնակչին բաժին ընկնող մանրածախ ապրանքաշրջանառության ցուցանիշով (146.5 հազ. դրամ): Այս մարզը միջին անվանական աշխատավարձի մակարդակով բարձր է մյուս կլաստերների համեմատ և կազմում է 178.6 հազ. դրամ՝ գերազանցելով հանրապետական միջին մակարդակը:

Երրորդ կլաստերում ներառվել են 3՝ Արմավիրի, Լոռու և Տավուշի մարզերը, որտեղ մեկ շնչին բաժին ընկնող մանրածախ ապրանքաշրջանառության միջին մակարդակը նվազագույնն է՝ 115.0 հազ. դրամ: Այս մարզերում երկրորդ և չորրորդ կլաստերների համեմատ բարձր են 10 հազար բնակչի

հաշվով մանրածախ առևտրի օբյեկտների քանակը և սպառման ապրանքների գների միջին մակարդակը: Չորրորդ կլաստերում ընդգրկվել են 6՝ Շիրակի, Վայոց ձորի, Արագածոտնի, Գեղարքունիքի, Արարատի և Կոտայքի մարզերը, որտեղ մեկ շնչին բաժին ընկնող մանրածախ ապրանքաշրջանառության միջին մակարդակը կազմել է 119.4 հազ. դրամ: Այս կլաստերում սպառման ապրանքների գների միջին մակարդակը նվազագույնն են մյուս կլաստերների համեմատությամբ և շուրջ 2 տոկոսային կետով զիջում են նաև հանրապետական միջին մակարդակը:

Ատենախոսության երրորդ՝ «**ՀՀ մանրածախ առևտրի հիմնական ցուցանիշների բազմագործոն վիճակագրական վերլուծությունը**» գլխում գործոնային վերլուծության միջոցով բացահայտվել են ՀՀ մանրածախ առևտրի կազմակերպությունների գործունեության արդյունավետությունը բնութագրող շահույթի մեծության բացարձակ և հարաբերական փոփոխությունը ժամանակի մեջ, գլխավոր բաղադրիչների վերլուծության մեթոդով առանձնացվել են տարբեր չափերի մանրածախ առևտրի կազմակերպությունների շահույթի մակարդակի ձևավորման նշանակալի գործոնները:

Մանրածախ առևտրի կազմակերպությունների տնտեսական գործունեության արդյունավետության վերլուծության ժամանակ (շահույթ և շահութաբերություն) մեծ է գործոնային ինդեքսային մոդելների դերը, որը հնարավորություն է տալիս բացահայտել կազմակերպության շահույթի մեծացման ռեզերվները և ընդունել հիմնավորված կառավարչական որոշումներ: Արդյունքում շղթայական տեղադրումների սկզբունքով կառուցվել է 2013 թ. շահույթի մեծության փոփոխությունը 2012 թ. նկատմամբ բնութագրող հետևյալ եռագործոն (ապրանքաշրջանառություն՝ O , ծախսատարություն՝ Y և շահութաբերություն՝ Φ) ինդեքսային մոդելը.

$$I_P = I_{P(O)} \cdot I_{P(Y)} \cdot I_{P(\Phi)}$$

$$I_P = \frac{\partial_{\Phi_0} Y_0 O_1}{\partial_{\Phi_0} Y_0 O_0} \cdot \frac{\partial_{\Phi_0} Y_1 O_1}{\partial_{\Phi_0} Y_0 O_1} \cdot \frac{\partial_{\Phi_1} Y_1 O_1}{\partial_{\Phi_0} Y_1 O_1}$$

խոշոր կազմակերպությունների համար շահույթի վերոնշյալ ինդեքսը հավասար է $I_P = 0.926 \cdot 1.172 \cdot 1.196 = 1.298$ -ի, իսկ փոքր և միջին կազմակերպությունների համար՝ $I_P = 0.611 \cdot 0.981 \cdot 0.975 = 0.584$ -ի: Նշանակում է, որ ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում մանրածախ առևտրի խոշոր կազմակերպությունների (միջինը՝ մեկ կազմակերպության հաշվով) շահույթի մեծությունն աճել է 29.8%-ով, իսկ փոքր և միջին մանրածախ առևտրի կազմակերպություններինը՝ նվազել է 41.6 տոկոսով, ինչը հիմնականում պայմանավորված է եղել ապրանքաշրջանառության ծավալների կտրուկ կրճատմամբ՝ 38.9%-ով: Նշված գործոնների ազդեցության բացարձակ չափերը (տես աղյուսակ 4-ը) ևս փաստում են, որ մանրածախ առևտրի խոշոր կազմակերպությունների (միջինը՝ մեկ կազմակերպության հաշվով) շահույթի մեծության ավելացումը 2013 թվականին նախորդ տարվա համեմատ հիմնականում պայմանավորված է եղել ծախսատարության և շահութաբերության ցուցանիշներով, կազմելով համապատասխանաբար 24.3 և 32.5 մլն դրամ:

ՀՀ մանրածախ առևտրի արդյունավետության ցուցանիշները մեկ կազմակերպության հաշվով 2012 և 2013 թվականներին⁴

Կազմակերպություններ	Իրացումից շահույթ, մլն դրամ (P)		Արդյունավետության (շահութաբերության) ցուցանիշ (ՅՓ)	
	2012 թ.	2013 թ.	2012 թ.	2013 թ.
Խոշոր	154.2	199.6	0.276	0.330
Փոքր և միջին	5.8	3.4	0.446	0.435
Շահույթի բացարձակ հավելած, մլն դրամ				
	Ընդամենը	այդ թվում՝ ի հաշիվ		
		չրջանա- ռության փոփո- խության	ծախսա- տարության փոփո- խության	շահութա- բերության փոփո- խության
Խոշոր	45.4	-11.4	24.3	32.5
Փոքր և միջին	-2.4	-2.26	-0.06	-0.08

ՀՀ մանրածախ առևտրի կազմակերպությունների իրացումից շահույթի մեծության վրա նշանակալի գործոնների ազդեցությունը բացահայտելու նպատակով կիրառվել է գլխավոր բաղադրիչների վերլուծության մեթոդը: Որպես գործոններ վերցվել են հետևյալ փոփոխականները.

1. համախառն թողարկում, մլն դրամ (X_1),
2. ապրանքաշրջանառելիություն, պտույտ (X_2),
3. շրջանառության ծախսերի հարաբերական մակարդակ, % (X_3),
4. ինքնարժեքի տեսակարար կշիռ իրացումից հասույթի մեջ, (X_4),
5. աշխատողների միջին ցուցակային թիվ, մարդ (X_5):

ՀՀ ԱԿԾ ՏԳ-1 հաշվետվության 2012 թվականի տվյալներով և SPSS վիճակագրական փաթեթի կիրառմամբ առանձնացվել են գլխավոր բաղադրիչները (F_i), որոնց ազդեցությունը բացատրվում է X_1, X_2, X_3, X_4, X_5 գործոն հատկանիշների վարիացիայով: Ստացված արդյունքներից պարզ է դառնում, որ առաջին գլխավոր բաղադրիչի բաժնեմասն ընդհանուր դիսպերսիայում կազմել է 47.3%, երկրորդինը՝ 24.0%, երրորդինը՝ 19.1%, այսինքն՝ առաջին երեք գլխավոր բաղադրիչները բացատրում են ընդհանուր վարիացիայի 90.4%-ը: Փոքր և միջին կազմակերպությունների համար առաջին չորս բաղադրիչների կշիռը համապատասխանաբար կազմել են 34.6, 24.0, 21.3 և 14.7 տոկոս, կամ միասին վերցրած 94.6%:

Ռեգրեսիոն և գլխավոր բաղադրիչների վերլուծության մեթոդի ելությունն այն է, որ ուսումնասիրվող փոփոխականներից առանձնացվում են ընդհանուր դիսպերսիայի մեջ առավել մեծ ներդրում ունեցողները՝ 10%-ից ավելին: Ռեգրեսիոն մոդելները ստացվել են քայլային ալգորիթմի միջոցով: Ռեգրեսիոն

⁴ ՀՀ ԱԿԾ «Կազմակերպությունների տնտեսական գործունեության հիմնական ցուցանիշների վերաբերյալ» Ձև 1-ՏԳ պետական վիճակագրական հաշվետվությունները (անվանագրքով) և հեղինակի հաշվարկները:

հավասարումների նշանակալիությունը ստուգվել է Ֆիշերի չափանիշի, իսկ ռեգրեսիայի գործակիցներինը՝ Ստյուդենտի t-չափանիշի միջոցով, որոնք վկայում են իրատեսական արժեքների մասին: Այսպիսով, մանրածախ առևտրի խոշոր կազմակերպությունների համար ստացված ռեգրեսիոն մոդելը կախվածության մեջ է F_1 գլխավոր բաղադրիչից:

$$\hat{Y} = 10789 + 12603F_1 :$$

Հետևապես, առաջին գլխավոր բաղադրիչը սերտ է կապված համախառն թողարկման, իրացումից հասույթի մեջ ինքնարժեքի տեսակարար կշռի, աշխատողների միջին ցուցակային թվի և շրջանառության ծախսերի հարաբերական մակարդակի (բացասական նշանով) հետ, որը կարելի է մեկնաբանել որպես կազմակերպությունների առևտրական գործունեության ընդլայնում:

Փոքր և միջին կազմակերպությունների համար ստացված ռեգրեսիոն հավասարումը ներառել է F_1, F_3 բաղադրիչները:

$$\hat{Y} = 32.8 + 104.0F_1 + 56.8F_3 ,$$

Մոդելում ընդգրկված գլխավոր բաղադրիչների տնտեսագիտական բովանդակությունը հետևյալն է՝

- առաջին բաղադրիչը սերտ է կապված համախառն թողարկման և աշխատողների միջին ցուցակային թվի հետ, որը կարելի է մեկնաբանել որպես կազմակերպություններում աշխատանքային ռեսուրսների ներգրավվածության մեծացում՝ կապված տնտեսական գործունեության ընդլայնման հետ,

- երրորդ բաղադրիչը սերտ կապի մեջ է շրջանառելիության (դրական նշանով) և շրջանառության ծախսերի մակարդակի հետ, որն արտահայտում է ապրանքային զանգվածով կազմակերպությունների ապահովվածությունը՝ շրջանառության ծախսերի ցածր մակարդակի պայմաններում:

Սովորաբար մանրածախ ապրանքաշրջանառության ծավալը բնութագրում է նաև տնտեսության, այդ թվում՝ արդյունաբերության և գյուղատնտեսության վիճակը, գնաճային գործընթացները, բնակչության բարեկեցության մակարդակի փոփոխությունը, ներքին շուկայի տարողունակությունը: Հիմք ընդունելով այս տեսանկյունը, հարկ է համարվել բազմագործոն ռեգրեսիոն մոդելում ընդգրկել տնտեսական գործունեության տարբեր ոլորտները բնութագրող ամփոփ ցուցանիշներ, ինչը թույլ կտա ստանալ ապրանքաշրջանառության մակարդակի ընդգրկում և ամբողջական գնահատական: Այդ նպատակով առանձնացվել են գործոնային ցուցանիշների խմբեր, որոնցից առաջինի մեջ ներառվել են հետևյալ տնտեսական ցուցանիշները՝

X_1 - սննդարդյունաբերական արտադրանքի ծավալը բնակչության մեկ շնչի հաշվով, հազ. դրամ,

X_2 - գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքի ծավալը բնակչության մեկ շնչի հաշվով, հազ. դրամ,

X_3 - տնտեսության մեջ զբաղվածների տեսակարար կշիռը բնակչության ընդհանուր թվաքանակում (%),

X_4 - սպառողական ապրանքների գների ինդեքսը, %-ով:

Գործոնների երկրորդ խմբում ներառվել են երկրի ժողովրդագրական իրադրությունը նկարագրող հետևյալ ցուցանիշները՝

X_5 - քաղաքային և գյուղական բնակչության թվաքանակների հարաբերակցությունը,

X_6 - աշխատունակ տարիքի բնակչության տեսակարար կշիռը բնակչության ընդհանուր թվաքանակում, %,

X_7 - բնակչության ընդհանուր հավելաճի մակարդակը 1000 բնակչի հաշվով, ‰,

X_8 - բնակչության բնական հավելաճի մակարդակը 1000 բնակչի հաշվով, ‰,

X_9 - բնակչության միգրացիոն հավելաճի մակարդակը 1000 բնակչի հաշվով, ‰,

X_{10} - կյանքի սպասվող միջին տևողությունը, տարի:

Գործոնների երրորդ խումբը կազմել են բնակչության կենսամակարդակի և սոցիալական վիճակի տարբեր կողմերը բնորոշող ցուցանիշները՝

X_{11} - ավանդի միջին չափը բնակչության մեկ շնչի հաշվով, հազ. դրամ,

X_{12} - միջին ամսական անվանական աշխատավարձը, հազ. դրամ:

Գործոնների չորրորդ խմբում առանձնացվել են մանրածախ առևտրի վիճակը բնութագրող հետևյալ ցուցանիշները՝

X_{13} - մանրածախ առևտրի ապրանքային պաշարների ծավալը տարեսկզբին, մլն դրամ,

X_{14} - ապրանքային պաշարների ապահովվածությունը օրերով,

X_{15} - շրջանառելիության մակարդակը (պտույտների թիվը):

1998-2013 թթ. մանրածախ ապրանքաշրջանառության մեծության վրա վերոնշյալ ցուցանիշների ազդեցությունը քանակապես գնահատելու համար կատարվել է բազմաբայլ կոռելյացիոն-ռեգրեսիոն վերլուծություն: SPSS վիճակագրական փաթեթի օգնությամբ ստացվել է բազմագործոն ռեգրեսիայի գծային հետևյալ հավասարումը՝

$$y - \hat{y}_t = 2.849 + 2.476 \cdot (x_1 - \hat{x}_{1t}) + 4.335 \cdot (x_4 - \hat{x}_{4t}) + 104.969 \cdot (x_{10} - \hat{x}_{10t}):$$

Ռեգրեսիայի հավասարման գործակիցների մեծությունները կարելի է մեկնաբանել հետևյալ կերպ.

- բնակչության մեկ շնչի հաշվով սննդարդյունաբերության արտադրանքի ծավալի շեղումը իր միտումից, այլ հավասար պայմաններում, կհանգեցնի ապրանքաշրջանառության իր միտումից շեղմանը՝ միջինում 2.476 մեծությամբ,
- կյանքի սպասվող տևողության շեղումը իր միտումից, այլ հավասար պայմաններում, կբերի ապրանքաշրջանառության իր միտումից շեղմանը միջինում 104.969 մեծությամբ,
- սպառողական գների ինդեքսի մեկ տոկոսային կետով շեղումը իր միտումից, այլ հավասար պայմաններում կբերի ապրանքաշրջանառության ծավալի միտումի շեղմանը՝ միջինում 4.335-ով:

Քանի որ մոդելն ըստ Ֆիշերի չափանիշի համարժեք է, ուստի այն կիրառվել է կանխատեսումներ իրականացնելու նպատակով: Հիմնվելով ուսումնասիրվող ժամանակահատվածի զարգացման միտումների և ենթադրելով, որ բնակչության մեկ շնչին բաժին ընկնող սննդարդյունաբերության արտադրանքի ծավալը տարեկան միջինում կաճի 12.0%-ով (x'_1) կյանքի սպասվող տևողությունը՝ 0.19%-ով (x'_{10}), իսկ սպառողական գների ինդեքսը կգտնվի

կայուն մակարդակում՝ 4% (x'_4) 2014-2017 թթ. համար կատարվել է կանխատեսում՝ վերափոխելով բազմագործոն դինամիկական մոդելը: Կանխատեսման արդյունքները ներկայացված են աղյուսակ 5-ում:

Աղյուսակ 5

ՀՀ մանրածախ առևտրի շրջանառության կանխատեսվող մակարդակը 2014-2017 թթ. (մլրդ դրամ)

Կանխատեսվող տարիներ	2014թ.	2015թ.	2016թ.	2017թ.
Մանրածախ առևտրի շրջանառություն	1572.1	1676.6	1785.1	1898.4

Այսպիսի կանխատեսված արդյունքներ կստացվեն այլ հավասար պայմաններում, կամ էլ եթե որոշ առումով գերծ մնանք արտաքին և ներքին որոշ ազդակներից: Հիմնվելով կանխատեսվող տվյալների վրա՝ կարելի է ասել, որ մանրածախ առևտրի շրջանառության միջին տարեկան աճի տեսակը 2014-2017 թթ. կազմելու է 6.5%:

Ատենախոսության «Եզրակացություններ» բաժնում ձևակերպվել են հիմնական եզրահանգումներն ու մոտեցումները, որոնցից մասնավորապես առանձնացվել են.

1. ՀՀ-ում մանրածախ առևտրի վերաբերյալ տվյալները հավաքագրվում են համատարած և ընտրանքային հաշվառման մեթոդով՝ հիմնվելով բիզնես ռեգիստրի բաժնի տեղեկատվության վրա: Եթե վերջինս պարբերաբար թարմացվի, ապա դա կբարձրացնի ընտրանքի օպտիմալ պլանի մշակման հնարավորությունները, ընտրանքային հետազոտության արդյունքների որակն ու ճշտությունը: Բացի այդ, անհրաժեշտ տեղեկատվության ամբողջականության և հավաստիության բարձրացմանը կարելի է հասնել տվյալների հավաքագրման միասնական տեխնոլոգիայի ներդրման և նորմատիվային բազայի կատարելագործման ուղիով՝ հարկային համակարգում ներդրված էլեկտրոնային կառավարման համակարգը՝ դարձնելով հասանելի ԱԿԾ-ին:

2. ՀՀ մանրածախ առևտրի շրջանառության դինամիկայի ուսումնասիրությունից պարզվել է, որ 2001-2013 թթ. ընթացքում դրա ծավալներն միջինում աճել է 1.09 անգամ, իսկ սպառողական գների ինդեքսը՝ 4.62%-ով: Ընդ որում, դրական միտում է դրսևորվել մանրածախ առևտրի շրջանառության ձևավորման ոչ բոլոր աղբյուրներում:

3. Մանրածախ առևտրի շրջանառության ապրանքային կառուցվածքի վերլուծության արդյունքներից պարզվել է, որ 2001-2013 թթ. բնակչության սպառողական նշանակության ապրանքների ձեռքբերման կառուցվածքում գնալով աճել է ոչ պարենային ապրանքների բաժնեմասը՝ պարենային ապրանքների տեսակարար կշռի կրճատման հաշվին: 2001 թ. Հայաստանի մանրածախ ապրանքաշրջանառության մակրոկառուցվածքում ոչ պարենային ապրանքների բաժնեմասը կազմել է 29.9%, իսկ 2013 թ.՝ արդեն 40.9%: Նշված աճը նշանակալի է, սակայն դեռևս զիջում է զարգացած երկրների ցուցանիշներին 65-70%:

4. Կառուցվածքի դինամիկայի կատարված ուսումնասիրության արդյունքները վկայում են, որ 2001-2007 թթ. մանրածախ ապրանքաշրջանառության ձևավորման առանձին աղբյուրների (խմբերի) տեսակարար կշիռները միջին հաշվով փոխվել են 5.9 տոկոսային կետով, իսկ 2007-2013 թթ.՝ 8.2 տոկոսային կետով: Ավելին, կառուցվածքային տեղաշարժերի քառակուսային

հարաբերական գործակիցները վկայում են, որ 2001-2007 թթ. և 2007-2013 թթ. յուրաքանչյուր խմբի տեսակարար կշիռը միջին հաշվով փոխվել է իր մեծությամբ մոտ 1/2-ի չափով:

5. Հինգ հիմնական հատկանիշներով կատարված բազմաչափ խմբավորման միջոցով բացահայտվել են Երևան քաղաքի և ՀՀ մարզերի մեկ շնչին ընկնող մանրածախ ապրանքաշրջանառության տարածքային տարբերությունները՝ առանձնացված չորս կլաստերում: Այսպես, առաջին կլաստերում ներառվել է Երևան քաղաքը, որի մանրածախ ապրանքաշրջանառությունը մեկ շնչի հաշվով առավելագույնն է և կազմել է 1141.2 հազ. դրամ: Երկրորդ կլաստերի մեջ ընդգրկվել է Սյունիքի մարզը, որը երրորդ և չորրորդ կլաստերներին գերազանցում է մեկ բնակչին բաժին ընկնող մանրածախ ապրանքաշրջանառության ցուցանիշով: Երրորդ կլաստերում ներառվել են 3 մարզ, որոնց մեկ շնչին ընկնող մանրածախ առևտրաշրջանառության միջին մակարդակը նվազագույնն է՝ 115.0 հազ. դրամ: Չորրորդ կլաստերում ընդգրկվել են 6 մարզ, որտեղ մեկ շնչին ընկնող մանրածախ առևտրաշրջանառության միջին մակարդակը կազմել է 119.4 հազ. դրամ:

6. Մանրածախ առևտրի կազմակերպությունների շահույթի եռագործոն ինդեքսային վերլուծությունից պարզվել է, որ մանրածախ առևտրի խոշոր կազմակերպությունների (միջինը՝ մեկ կազմակերպության հաշվով) շահույթի մեծությունն աճել է 29.8%-ով, իսկ փոքր և միջին մանրածախ առևտրի կազմակերպություններինը՝ նվազել է 41.6 տոկոսով, ինչը հիմնականում պայմանավորված է եղել ապրանքաշրջանառության ծավալների կտրուկ կրճատմամբ՝ 38.9%-ով: Միևնույն ժամանակ, խոշոր առևտրի կազմակերպությունների շահութաբերության ինդեքսը կազմել է 1.196, իսկ փոքր և միջին կազմակերպությունների դեպքում նույն ցուցանիշը նվազել է 2.5%-ով: Գործոնային վերլուծության միջոցով պարզ դարձավ, որ փոքր և միջին մանրածախ առևտրի կազմակերպությունների շահույթի ձևավորման գործում քիչ է եղել ապրանքների վաճառքի արդյունքում ձևավորված շահույթի մասնաբաժինը, ինչն էլ վկայում է շուկայում վերջիններիս անկայուն դիրքի մասին:

7. Ռեզրեսիոն և գլխավոր բաղադրիչների վերլուծության հիման վրա ստացված ռեզրեսիոն մոդելներից պարզվել է, որ խոշոր առևտրային կազմակերպությունների համար իրացումից շահույթի մեծության վրա առավել մեծ ազդեցություն է ունեցել համախառն թողարկման, իրացումից հասույթի մեջ ինքնարժեքի տեսակարար կշռի, աշխատողների միջին ցուցակային թվի և շրջանառության ծախսերի հարաբերական մակարդակի փոփոխականները, իսկ փոքրերի և միջինների համար՝ համախառն թողարկման և աշխատողների միջին ցուցակային թվի, շրջանառելիության և շրջանառության ծախսերի հարաբերական մակարդակի փոփոխականները:

8. Մշակվել է առաջարկվել է դինամիկական բազմագործոն ռեզրեսիոն մոդել, որը ցույց է տալիս մանրածախ առևտրի շրջանառության կախվածությունը բնակչության մեկ շնչին բաժին ընկնող սննդարդյունաբերության արտադրանքի ծավալից, կյանքի սպասվող տևողությունից և սպառողական զմեռի ինդեքսից: Ըստ վերափոխված բազմագործոն դինամիկական մոդելով կանխատեսված տվյալների՝ կարելի է ասել, որ մանրածախ առևտրի շրջանառության միջին տարեկան աճի տեմպը 2014-2017 թթ. կազմելու է 6.5%: Նման բարձր աճի տեմպերի պահպանումը երկարաժամկետ հեռանկարում կպահանջի մի շարք միջոցառումների իրականացում, այդ թվում՝ ժողովրդա-

գրական, սոցիալ-տնտեսական քաղաքականության ոլորտում, որոնք ուղղված պետք է լինեն ազգաբնակչության բարեկեցության մակարդակի բարձրացմանը, արտագաղթի կրճատմանը:

Այսպիսով, տնտեսավիճակագրական մեթոդներով ուսումնասիրելով և վերլուծելով մանրածախ առևտրի հիմնախնդիրները Հայաստանի Հանրապետությունում, անհրաժեշտ է իրականացնել որոշակի միջոցառումներ, մասնավորապես՝ ՀՀ ազգային վիճակագրական ծառայության պրակտիկայում կազմակերպչանմեթոդաբանական խնդիրների լրամշակման և բարելավման նպատակով:

1. Երկրի տնտեսական քաղաքականության, տնտեսական պարբերաշրջանի վերլուծության, ինչպես նաև կարճաժամկետ կանխատեսումների իրականացման պարագայում կարևոր գործիք են մանրածախ առևտրի ամսական և եռամսյակային վիճակագրական տվյալները: Հաշվի առնելով տվյալ ժամանակաշրջանի ավարտին կարճաժամկետ տվյալների ճշգրտության և մանրամասնության համեմատաբար ցածր մակարդակը (հաշվետվությունների ուշացում, առևտրական միավորների ցածր ընդգրկվածություն, շեղումներ՝ կապված ընտրանքի սխալի հետ և այլն), վիճակագրական մարմինների կողմից անուղղակի գնահատումներ իրականացնելու ժամանակ կարելի է կիրառել կանխատեսման հարմարեցման (ադապտիվ) մեթոդները: Այս մոդելների պարամետրերի գնահատման ժամանակ շարքի մակարդակներին վերագրվում են տարբեր կշիռներ՝ կախված նրանից, թե որքան ուժեղ է ընդունվում դրանց ազդեցությունը ընթացիկ մակարդակի վրա: Վերջինս թույլ է տալիս հաշվի առնել փոփոխությունները միտման մեջ:

2. Հայաստանի Հանրապետության Ազգային վիճակագրական ծառայությունը հանրապետության մանրածախ առևտրի գործունեության վերաբերյալ ներկայացնում է ամփոփ տեղեկատվություն ըստ Երևան քաղաքի և մարզերի, հետևաբար մարզերի ներսում առևտրային օբյեկտների բաշխվածությունը ըստ խոշոր քաղաքների, գյուղական բնակավայրերի և ապրանքաշրջանառության ձևավորման գործում դրանց մասնակցության աստիճանի բացահայտման նպատակով, կարելի է առաջարկել, որ տարեկան կտրվածքով ԱՎԾ-ն ամփոփի և հրապարակի այդպիսի վիճակագրական տեղեկություններ: Այն հնարավորություն կստեղծի իրականացնել ամբողջական վերլուծություններ, առանձնացնել ռիսկային բնակավայրերը և կառավարել այդ գործընթացները:

3. Ելնելով նրանից, որ ԱՎԾ-ի կողմից ՀՀ մանրածախ առևտրում առանձին ապրանքների ամսական (եռամսյակային) վաճառքի վերաբերյալ տեղեկատվություն չի հավաքագրվում, ուստի տարբեր մոտիվացիաներով վերլուծություններ իրականացնելիս առաջարկվում է օգտվել ՏՏԿԱՀ-ի ժամանակ հավաքագրվող առանձին մթերքների գնումների ցուցանիշից, որը համարժեք է վաճառքի ծավալներին:

Ատենախոսության հիմնական արդյունքներն արտացոլվել են հեղինակի հետևյալ հրապարակումներում.

1. «ՀՀ մանրածախ առևտրի կառուցվածքային փոփոխությունների վիճակագրական ուսումնասիրությունը», Կրթության, գիտության և արտադրության ինտեգրումը՝ որպես տնտեսական աճի ապահովման ռազմավարական ուղղություն, միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Երևան 2010 թ., էջ 222-225:

2. «ՀՀ տնային տնտեսությունների եկամուտների և սպառման կառուցվածքի վիճակագրական ուսումնասիրությունը», Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի Դաշնության տնտեսությունների նորաստեղծական զարգացման հիմնախնդիրները, միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Երևան 2011 թ., էջ 523-528:

3. «Ապրանքային շուկաների տարածքային առանձնահատկությունների վիճակագրական ուսումնասիրությունը», Ազգային տնտեսության մրցունակության բարձրացման հիմնախնդիրները, ՀՊՏՀ 22-րդ գիտաժողովի նյութեր, Երևան 2013 թ., էջ 164-169:

4. «ՀՀ մանրածախ առևտրային կազմակերպությունների գործունեության արդյունավետության վիճակագրական վերլուծությունը ինդեքսային մեթոդով», «Բանբեր ՀՊՏՀ» Երևան N 4, 2013 թ., էջ 124-129:

5. «ՀՀ տնային տնտեսությունների կողմից գնված հիմնական սննդամթերքների սեզոնայնության վիճակագրական գնահատումը», Տնտեսական զարգացման քաղաքականության արդի հիմնախնդիրները ՀՀ-ում, ՀՊՏՀ 23-րդ գիտաժողովի նյութեր, Երևան 2014 թ., էջ 416-420:

6. «ՀՀ մանրածախ առևտրի կազմակերպությունների գործունեության քաղաքիչային (կոմպոնենտային) վերլուծությունը», ՀՊՏՀ 24-րդ գիտաժողովի նյութեր, Երևան 2015 թ., էջ 376-380:

ГЕВОРГЯН РУЗАННА ВЛАДИКОВНА

**ПРОБЛЕМЫ ЭКОНОМИКО-СТАТИСТИЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ
РОЗНИЧНОЙ ТОРГОВЛИ В РЕСПУБЛИКЕ АРМЕНИЯ**

Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук по специальности 08.00.03 – “Финансы, бухгалтерский учет”.

Защита диссертации состоится 17-го декабря 2015г. в 14⁰⁰ часов, на заседании специализированного совета 014 ВАК РА по экономике, действующего в Армянском государственном экономическом университете по адресу: 0025, г. Ереван, ул. М. Налбандяна 128.

РЕЗЮМЕ

На современном этапе экономического развития проведение статистического комплексного факторного исследования изменений объема и структурных сдвигов розничной торговли необходимо для обозрения реальных потребностей рынка и тенденций изменения спроса в целях оценки возможных изменений конъюнктуры рынка, что и предопределило выбор темы исследования.

Целью исследования является разработка инструментария для оценки эффективности деятельности организаций розничной торговли и выявления обуславливающих их факторов на основе реализации теоретико-методологических положений экономико-статистического изучения оборота розничной торговли РА. Для достижения указанной цели в работе поставлены следующие задачи:

- раскрыть закономерности и тенденции изменения спроса домашних хозяйств РА,
- изучить структуру оборота розничной торговли по видам торговли, субрынкам и по товарной структуре,
- оценить динамику основных показателей розничной торговли, их возможные тенденции на ближайшую перспективу,
- изучить и оценить территориальные неравномерности розничной торговли, закономерности его распределения по территории РА,
- дать оценку уровню динамики розничного товарооборота на душу населения в регионах РА, выявить и интерпретировать уровни воздействия отдельных факторов на изменение товарооборота,
- выявить сезонность реализации некоторых товаров,
- дать оценку эффективности деятельности объектов розничной торговли.

Объектом исследования является система розничной торговли Республики Армения, организации розничной торговли и домашние хозяйства, выступающие в качестве потребителей, а предметом являются факторы и количественные закономерности товарооборота в розничной торговле.

Научная новизна исследования заключается в обобщении и пересмотре методологии статистического комплексного изучения состояния и развития розничной торговли РА, в комплексном исследовании и прогнозировании результатов экономической деятельности в территориальном и во временном разрезе. В частности:

- при анализе данных интегрированных обследований уровня жизни домашних хозяйств были раскрыты тенденции и закономерности взаимодействия и взаимосвязи между среднемесячными уровнями доходов и затратами на приобретение продуктов питания, на основе которых были сделаны краткосрочные прогнозы их уровней,
- с использованием кластерного метода произведена многомерная классификация регионов РА по демографическим, социальным и экономическим признакам, оценены неравномерности территориального развития,
- путем построения многофакторных регрессионных и динамических моделей раскрыты влияния наиболее существенных факторов (уровень продукции пищевой промышленности на душу населения, потребительские цены, средняя продолжительность жизни), воздействующих на объемы розничной торговли, даны количественные оценки доли и роли каждого из них в вариации и дифференциации товарооборота, что может стать основой для разработки различных программ экономического развития,
- в целях повышения целостности и достоверности статистической информации разработана усовершенствованная методология оценки реального объема товарооборота, в частности корректирование последнего предложено согласовать со сведениями отчетности экономической деятельности.

Практическое значение работы заключается в возможности применения основных положений и результатов диссертации при разработке политики понижения территориальных различий в розничной торговле РА.

GEVORGYAN RUZANNA VLADIK

PROBLEMS IN ECONOMIC STATISTICAL ANALYSIS OF RETAIL TRADE IN THE REPUBLIC OF ARMENIA

The abstract of the thesis for receiving the degree of Doctor of Economics in the specialty 08.00.03-"Finance, Accounting".

The defense of the thesis will take place on December 17, 2015 at 14⁰⁰ o'clock, at 014 Council of Economics of the SCC RA at Armenian State University of Economics, 128 Nalbandyan Street, Yerevan 0025.

ABSTRACT

At the current stage of economic development of crucial importance in spotting out the main market demand and requirement trends as well as in estimation of possible market developments is the comprehensive factor analysis of changes in the volume and structure of retail trade turnover. This what has determined the selection of the present research topic.

Research objective is development of tools for an assessment of efficiency of activity of the organizations of retail trade and identification of the factors causing them on the basis of implementation of teoretiko-methodological provisions of economical and statistical studying of a turn of retail trade of RA. To achieve the mentioned purpose, the following issues were raised:

- Identification of trends and general logic of changes in RA households demands
- study of the structure of retail trade turnover according to the forms of trade, submarkets, and commodity structure
- estimation of the dynamics of key retail trade indicators and the possible changes in the latter in the near future
- study and estimation of regional imbalances in retail trade and the basic trends of its distribution through the territory of the country
- estimation of retail trade turnover per capita dynamics in the marzes (provinces) of the Republic Armenia, identification and observations on the extent of specific factors' impact on the changes in the mentioned dynamics
- revealing seasonal specifics of certain groups of products
- estimation of effectiveness of retail trade activities

The *object* of the research is the retail trade system of the Republic of Armenia, the retail trade companies, as well as the households-as consumers, and the *subject* of the research are the factors and the general quantitative trends of the retail trade.

The academic novelty of the research is seen in generalization and review of the comprehensive statistical analysis methodology of RA retail trade system, comprehensive study and projections on outcomes of operation of the latter across time and space.

- The general trends and patterns of interdependence and interrelation between the income level and average monthly cost of purchases of food

products have been identified through elaboration of materials of the comprehensive study on household living conditions. This served as a basis for short-term projections.

- the multidimensional classification of RA marzes according to demographic, social and economic variables has been featured through application of the cluster method, imbalances in regional development have been estimated.

- by creation of multiple-factor regression and dynamic models influences of the most essential factors (level of production of the food industry per capita, consumer prices, average life expectancy) influencing volumes of retail trade are opened quantitative estimates of a share and a role of each of them in a variation and differentiation of commodity turnover that can become a basis for development of various programs of economic development are given,

- for increase of integrity and reliability of statistical information the advanced methodology of an assessment of real volume of commodity turnover is developed, in particular it is offered to coordinate a correcting of the last with data of the reporting of economic activity.

The practical relevance of the present research is associated with the possibility of applying the key concepts and outcomes of the present dissertation in elaboration of a policy aimed and regional diversification of the retail trade RA.